

НОРМИ В СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ Б. О. КІСТЯКІВСЬКОГО

Предметом статті є норми в соціальному житті. Виявлено, що Б. О. Кістяківський виділяв моральні, теоретичні, естетичні, технічні, правові та інші норми, якими керуються люди в суспільному житті. Встановлено, що історичний прогрес Б. О. Кістяківський вбачав у поступовому здійсненні норм та цінностей.

Ключові слова: *норми, цінності, ідеали, цілі.*

Життя суспільства реалізується в діяльності людей. Люди у суспільстві діють не лише під впливом зовнішніх причин, але і свідомо, причому якщо слідувати поглядам філософів-неокантіанців, то свідомі дії людей, крім усвідомленої зовнішньої необхідності, підпорядковуються і особливим чинникам всередині свідомості, зовнішньо необумовленим. Такими чинниками є норми, тобто еталони, зразки поведінки, загальнообов'язкові правила теоретичного мислення, практичної діяльності, художньої творчості [4, с. 119]. Вони постають перед людиною як належне, а не необхідне. З іншого боку, вони, як вважає Б. О. Кістяківський, виявляють себе як закони оцінки за критеріями істини, добра, краси тощо поряд із законами здійснюваного або законами природи [4, с. 118]. Вони є безумовними, імперативними, примусовими і тому впливають на людину, на її дії, і, зрештою, зумовлюють стан суспільства в цілому. Не враховувати їх при дослідженні суспільства було б великою помилкою, що веде до викривлених і хибних уявлень.

За оцінкою Л. Депенчук, нормам у Б. О. Кістяківського належить головна роль у формуванні духовної єдності суспільства, коли різні групи індивідів через взаємодію і спілкування досягають узгодження своїх уявлень, переживань, і, нарешті, ця єдність досягає вищого виразу в моральних і правових нормах та державі [2, с. 137].

Норми, якими люди керуються у своїй суспільній діяльності, походять із самої свідомості, вони не залежать від жодних причин, виражають, говорячи мовою Канта, самозаконодавство людської волі. Вимоги справедливості, моральна обов'язковість, постулати ідеалу, впевнений Б. О. Кістяківський, не підпорядковані категорії необхідності і не виводяться з неї [4, с. 117].

Норми є позачасовими і позапросторовими. Вони не залежать від історичних умов (як думали позитивісти і марксистки), від того, як до них ставляться люди. Норми не створюються людьми, а відкриваються. Б. О. Кістяківський рішуче відкидає розуміння норм позитивістами, які намагаються етику й естетику побудувати на принципі необхідності. Позитивісти виводять етичні та естетичні явища з психологічно необхідного, з пристосування, користі, інтенсивності життєвих виявів. Але вони, як показує Б. О. Кістяківський, процес прояснення у свідомості норм приймають за процес створення належного [4, с. 123]. Насправді, за словами українського філософа, моральний принцип, як і наукова істина, не залежить від того, як до нього ставиться людство. Усвідомлений він чи ні, має значення лише для людства [4, с. 147]. Моральний принцип безумовний і незмінний. Не можна змішувати моральний принцип і свідомість окремої людини, оскільки перший встановлює не те, що відбувається, а те, що має бути [4, с. 148]. Моральні приписи не еволюціонують. Вони незмінні, можуть бути лише відкриті, гірше або краще усвідомлені [4, с. 113–114].

Питання про апріорність і позаісторичність моральних та інших норм людської поведінки в суспільстві, дуже важливе для Б. О. Кістяківського, стало одною з центральних проблем етики, філософії суспільства і людини ХХ ст. Як відзначають сучасні дослідники, у світовій філософії склались дві протилежні парадигми у розв'язанні цього питання. Панівною в західній філософії та соціології тенденцією є ціннісний консерватизм, який в царині соціології збігається з постмодернізмом. Цей напрям спрямований на заперечення єдності розуму, універсальної моралі, він спирається не на всезагальні формальні

норми, а на змістовні цінності тієї чи іншої культурної спільноти, які ґрунтуються на її історичному досвіді, способах знання, видах дискурсу та формах життя [1, с. 22–23]. Відстоювання загальних норм, насамперед, норм моралі і апіорних принципів їх утворення є змістом протилежного напрямку, представленого майже виключно теорію комунікативної дії німецьких філософів К. Апеля та Ю. Габермаса [1, с. 37]. У цій сьогоднішній суперечці Б. О. Кістяківський, безперечно, зайняв би місце на боці комунікативної філософії. І хоча неокантіанство давно перетворилось на факт з історії філософії, аргументи Б. О. Кістяківського на користь універсальних норм людського життя зберігають свою значущість і потребують уваги сучасних науковців та філософів.

Ці універсальні норми ґрунтуються, згідно з поглядами Б. О. Кістяківського, на таких самих універсальних цінностях. Неокантіанство Баденської школи, принципам якого в цілому слідує український філософ, зробило цінності основною філософською категорією, з якої виводиться вся філософська картина світу. Згідно з визначальними ідеями школи В. Віндельбанда та Г. Рікєрта, зазначає Б. О. Кістяківський, принципи науково-гуманітарного знання зводяться до філософії культури, а остання у своїх передумовах виступає як система цінностей [4, с. 229]. Він погоджується з цими поглядами, але частіше у своїх роботах говорить не про цінності, а про норми. Здається, що це не випадково, адже Б. О. Кістяківського передусім цікавила спрямована на норми людської поведінки соціальна діяльність, можливість перетворення суспільства (перш за все українського та російського) на краще, а не спрямована на цінності соціальна свідомість, яка без дієвого імпульсу має пасивний характер.

Як неокантіанець, Б. О. Кістяківський визнавав цінності належністю трансцендентального суб'єкта – об'єктивної основи кожної окремої людської свідомості. Втім, у Б. О. Кістяківського цінності не протиставляються буттю, як у німецьких неокантіанців. Вони не знаходяться цілком поза емпіричним буттям. Цінності стають такими, виявляють себе в самому суспільному житті. Б. О. Кістяківський критикує філософів-ідеалістів, які вважають, що нале-

жне протилежне буттю. Емпіричне буття є не лише даним, воно мінливе і має в собі моменти того, чим стає, отже, містить в собі цінності, до яких реально і дієво прагне людина [4, с. 151]. Світ цінностей має особливе буття – в культурній громадськості, у світі культури. Культура, мораль мають справу з особливим видом буття, утвореним етичними діями людей [4, 152]. Є буття, в якому виявляє себе необхідне, і є буття, в якому виявляється належне. Треба бачити різні види буття – природи, культури, художніх творів тощо [4, с. 153].

Так Б. О. Кістяківський розв'язував важку для всієї філософії ХХ ст. проблему існування загальних цінностей як цінностей даної особистості. Особливо важкою ця проблема стає в екзистенціалізмі. Для Ж.-П.Сартра, наприклад, цінності є тим, що протистоїть людині, прагнучи оволодіти цінностями, людина втрачає себе [5, с. 52–53]. Для Б. О. Кістяківського так проблема не стояла, бо він сприймав цінності як особисті регулятиви, вплетені в життя людини, як те, що здійснюється разом із самоздійсненням людини. Така позиція українського філософа дала можливість Н. Жуковій зробити висновок про те, що процес віднесення до вартості в соціальних науках, з точки зору Б. О. Кістяківського, не нівелює, не нехтує унікальність, індивідуальність культурно-історичних процесів, а, навпаки, підкреслює індивідуальну неповторність предметів, явищ соціальної дійсності [3, с. 10].

За межами емпіричного буття, згідно з поглядами Б. О. Кістяківського, знаходяться не цінності, а ідеали. Ідеалом можна назвати стан (мабуть, недосяжний) повного здійснення цінностей. Вже у дисертації «Суспільство та індивід», як зазначає С. Хейман, Б. О. Кістяківський спрямовує методологію досліджень суспільства на визначення відносин між ідеалами та законом [6, с. 60]. Критикуючи пізніше погляди Н. К. Михайловського на суспільний ідеал і його місце в житті суспільства, Б. О. Кістяківський зауважує, що не можна виводити ідеал з категорії можливості, не слід його визначати через неможливість протилежного [4, с. 42–49]. Можливість здійснення жодною мірою не ознака ідеалу. Ідеал є лише належне, і його відношення до дійсності, міра його здійсненості нічого не змінюють в ньому [4, с. 56].

Інша категорія, споріднена з цінностями, але ближча до практичного життя, на яку звертає увагу Б. О. Кістяківський, це категорія цілі. В процесі реалізації цінності перетворюються на цілі. Цілі, які ставить перед собою людина, виявляють телеологічний аспект нормативної сторони суспільного життя. Ця явища телеологічного порядку Б. О. Кістяківський пов'язував з логічною та етичною, тобто нормативною діяльністю людини, і включав до неї право [4, с. 393]. Цей аспект життя він описує таким чином. Людина в своєму суспільному бутті визначає цілі і розглядає явища з точки зору здійснення цілей. Доцільним визнається те, що здійснює щось цінне. Правила і норми в такому разі постають як формули відповідності дій до цілей. Досягаючи своїх цілей, людина створює світ цінностей незалежний від природного порядку речей [4, с. 137].

Б. О. Кістяківський розрізняв два види цілей – трансцендентальні та емпіричні. Перші він визначав як регулятивні, вони мають трансцендентальну форму і є необхідно притаманними нашій свідомості. Це, зокрема, цілі інтелектуальної і етичної свідомості, розуму і совісті [4, с. 395–396]. Емпіричні цілі впливають з необхідності організації спільного життя людей – побутового, економічного, політичного. Не у всіх явищах суспільного життя трансцендентальні та емпіричні цілі мають однакове значення. У праві, наприклад, трансцендентальні цілі є набагато важливішими за емпіричні [4, с. 396]. Можна припустити, що в інших сферах суспільного життя Б. О. Кістяківський допускав перевагу емпіричних цілей над трансцендентальними.

Б. О. Кістяківський звертав увагу на формальну подібність різних норм [4, с. 120]. Разом з тим, формальна подібність поєднується зі змістовною несхожістю норм. Існують різні види норм відповідно до різних видів цінностей. Основними є цінності логічні, естетичні та етичні, які вивчаються трьома філософськими науками, – логікою, естетикою та етикою.

Логічні норми – це загальнообов'язкові правила теоретичного мислення. Вони виявляються у пізнавальних діях і організують пізнання. Логічні норми

Б. О. Кістяківський визначає як правила для вибору і систематизації змістів мислення і переробки їх у наукові знання [4, с. 129]. Оскільки комбінації змістів нескінченно різноманітні, вибір потребує оцінки варіантів на основі їх відповідності певним нормативним критеріям. Поняття логічного закону Б. О. Кістяківський відкидав, пояснюючи, що законів, таких як закони природи, в логіці немає, а є лише норми мислення [4, с. 128]. Тому, наприклад, логічний закон тотожності він пропонував краще назвати принципом тотожності [4, с. 130]. Логічні норми, як і будь-які інші, не зумовлені жодними природними, соціальними або психологічними причинами. Вони ґрунтуються лише на цінності істини і надають мети людській пізнавальній діяльності – досягнення істини. Завдяки своїй автономності, залежності лише від розуму, а не від емпіричної дійсності логічні норми дають можливість створити раціональну, систематизовану картину світу.

Менше уваги у своїх роботах Б. О. Кістяківський приділяв естетичним цінностям. Втім, тексти його праць свідчать і про його обізнаність на мистецтві. Естетичні цінності мають такий самий трансцендентальний і нормативний характер, як і інші. Вони не матеріальні так само, як і твори мистецтва, що їх реалізують. Вважати, що художній твір міститься у мармурі або у полотні картини, відзначає Б. О. Кістяківський, означає слідувати наївно-проекційному погляду [4, с. 176]. Твори мистецтва і, відповідно, естетичні цінності є індивідуальними, і водночас вони є продуктами духовної культури народу [4, с. 176]. Вони поєднують в собі духовну природу з цілком конкретними втіленнями [4, с. 218].

Таким чином, для Б. О. Кістяківського особливість естетичних цінностей, насамперед, краси полягає у поєднанні конкретної, унікальної форми і загального духовного змісту, в якому втілений дух і культура певного народу. Осягаючи красу, людина підіймається від особистих емоцій до усвідомлення загальної естетичної цінності, яка ґрунтується на нормативних уявленнях, вироблених в конкретній культурі.

Торкався Б. О. Кістяківський у свої творах і норм релігійної свідомості. Ці норми, на його думку, є самостійними і знаходяться поза наукою. Вони досягаються лише вірою. Аналізуючи роботу В. Джеймса «Багатоманітність релігійного досвіду», Б. О. Кістяківський піддає її критиці за ототожнення релігійних вірувань з науковими гіпотезами. Зведення віри до невірорідного знання знецінює наукову істину. Віра і знання – дві різних царини духовного життя, які не повинні впливати одна на одну [4, с. 11–12].

Так само розводив Б. О. Кістяківський області релігії та моралі. Наприклад, любов до ближнього, стверджує він, – це релігійна заповідь, а не моральна норма. Етика не вимагає цього, бо щоб любити ближніх, як самого себе, треба бути святим [4, с. 149–150]. Любов до ближнього, можна зробити висновок з цих слів українського філософа, це суто релігійна цінність, хоча, безумовно, вона схвалюється і мораллю. На любові, додає Б. О. Кістяківський, ґрунтується церква, а не правовий порядок або держава [4, с. 395]. Суспільне значення релігійних цінностей, в розумінні Б. О. Кістяківського, обмежене, бо святі, які здатні любити ближніх, як самого себе, є маргінальною соціальною групою.

Особливе значення для Б. О. Кістяківського мають етичні норми. Вони регулюють практичне життя людей. В цілому етичні погляди Б. О. Кістяківського характеризуються дослідниками як етичний ідеалізм, який визнає об'єктивну, абсолютну, єдину і незмінну од віку суть моралі [2, с. 76–77]. Для Б. О. Кістяківського не підлягає сумніву, що існують етичні норми, які є обов'язковими для будь-якої людини або для всього людства [4, с. 211]. Моральні принципи, на його думку, лише тоді можна назвати моральними, коли вони є безумовними і незмінними. Не можна змішувати моральні принципи і свідомість окремої людини [4, с. 148]. Разом з тим, будучи незалежними від свідомості окремої людини, моральні принципи виявляються лише у людській свідомості. Природа не продукує моралі. Добро і зло, зазначає Б. О. Кістяківський, однаково природно необхідні. Природа байдужа до того, що з них дійсно реалізується [4, с. 148].

У своїх етичних поглядах Б. О. Кістяківський виходить з етики І. Канта, але переосмислює її по-своєму. Головний етичний принцип для нього, з якого виводиться вся етика і який є фундаментальною нормою моралі, – це кантівський категоричний імператив. Цей моральний закон, зазначає Б. О. Кістяківський у згоді з І. Кантом, є автономним результатом законодавства людської волі [4, с. 149]. Але з цього принципу не можна вивести всю етику так само, як на логічних принципах не можна побудувати науку [4, с. 150]. Звідси головний принцип моралі у Б. О. Кістяківського – це не що інше як критерій оцінювання всього іншого в моралі й етиці, в цьому полягає його роль. Етична ж система, тобто конкретні моральні норми і принципи, на думку Б. О. Кістяківського, створюється культурною громадськістю, а не виводиться з одного принципу. Мораль створюється не індивідуальними зусиллями (як думав Л. М. Толстой), а людством в його історичному розвитку. Мета цієї творчості вже задана нормативною – незмінною і надіндивідуальною – основою етики. Але для вироблення моралі потрібна ще культурна громадськість, потрібні різні інститути цивілізованого суспільства [4, с. 150–151].

Мораль спрямована на людину, яка є головною етичною цінністю. Таке положення людини в системі етичних цінностей впливає, як вважає Б. О. Кістяківський, з автономії морального законодавства. Закони оцінки або норми, розмірковує він, свідчать про автономію людини. Автономія показує на свободу людської особистості. З факту самостійної оцінки й автономії впливає принцип самоцінності людської особистості і рівноцінності особистостей між собою [4 с. 119]. Отже, визнання кожної людини самоціллю, а всіх людей – рівноцінними є основною моральною нормою, яка прямо впливає з категоричного імперативу. Більшого, ніж це, зазначає Б. О. Кістяківський, етика і не вимагає [4, с. 150] (любов до людей, як говорилося вище, це вже норма релігії, а не моралі).

До етичних цінностей, які найбільшою мірою привернули увагу Б. О. Кістяківського, належать справедливість і свобода. Можливо, така увага

до цих етичних категорій пов'язана з тим, що вони мають особливе суспільне значення, саме до них найчастіше апелюють політики та громадські діячі. Про кожне соціальне явище, стверджує Б. О. Кістяківський, можна судити не лише з точки зору необхідності або випадковості, але й справедливості. Такий розгляд цілком правомірний і такий самий важливий та істинний, як і точка зору необхідності [4, с. 108–110]. Б. О. Кістяківський наполягає на всезагальності й обов'язковості для кожної людини прагнення до справедливості, на примусовості цього прагнення для людини, його невід'ємності від нашого духовного світу [4, с. 111].

Цінність свободи особистості пов'язана для Б. О. Кістяківського, як вже говорилося вище, з автономією моралі. Людина має бути вільною, оскільки лише в цьому випадку вона здатна слідувати моральним нормам. Свобода – невід'ємна належність моральної особистості. Дія людини на соціальний процес, зазначає Б. О. Кістяківський, поєднує в собі свободу і необхідність. Свобода, яку виявляє людина, дає можливість етичної оцінки соціальних явищ [4, с. 71]. Взагалі ж, Б. О. Кістяківський поняття свободи більшою мірою пов'язував з поняттям права. Це зрозуміло, бо право було головним предметом його інтересу, сутність же права він, слідом за Кантом, вбачав у сукупності норм, які встановлюють і розмежовують свободу осіб [4, с. 230].

Зрозуміло, що правовим нормам Б. О. Кістяківський приділяє головну увагу у ціннісно-нормативній сфері. Правові цінності і норми базуються на спільних з мораллю цінностях, головними з яких є свобода і справедливість. Головне значення для права, визнає Б. О. Кістяківський, мають етичні цілі, які в ньому діють і визначають його природу. Дві етичні цілі, які право намагається втілити в собі найповніше і найдосконаліше, – це свобода і справедливість [4, с. 397].

Формуються правові норми так само, як і етичні, через ірраціональні переживання, хоча їх основа є раціональною і трансцендентальною. Кожен правовий факт, зазначає Б. О. Кістяківський, є дещо ірраціональне, хоча в ньому і втілюється певна правова норма [4, с. 213], втім, право, оскільки воно

складається з норм, є дещо безумовно раціональне, воно створюється розумом, без якого норми не могли б бути усвідомлені і сформульовані [4, с. 212].

Але право, попри його єдину з етикою основу, не етичний мінімум. Правові норми організують і дисциплінують суспільство, це норми зовнішньої організації життя, які мають загальне значення. Саме правові норми значною мірою надають людині суспільного характеру. За образним виразом Л. Депенчук, право в системі поглядів Б. О. Кістяківського здійснює такий же синтез щодо суспільства, як душа щодо психіки [2, с. 61]. Будь-яка суспільна організація, стверджує Б. О. Кістяківський, потребує правових норм, тобто правил, які регулюють не внутрішню поведінку людей, що є завданням етики, а зовнішню. Але самі правові норми не є чимось зовнішнім, вони живуть у свідомості і є внутрішніми елементами людського духу [4, с. 371]. Спрямованість на зовнішні відношення між людьми, таким чином, є найбільш суттєвою рисою правових норм.

Характерною рисою права Б. О. Кістяківський називає його загальність, це загальні положення, встановлені не для окремого випадку, а для всіх випадків певного типу, і не для одної особи, а для багатьох, які належать до певної соціальної групи [4, с. 211]. Якщо порівнювати це висловлювання Б. О. Кістяківського з тим, що він говорить про норми моралі, то стає очевидним, що загальність правових норми у нього все ж таки обмежена і конкретизована порівняно з абсолютно універсальними, вселюдськими нормами моралі. Право призначене для всіх випадків і для всіх людей, але в чітко окреслених межах певного типу випадків або певної групи людей.

Специфіка правових норм полягає ще в тому, що вони формальні. Це формальні цінності. За ціннісним змістом, погоджується Б. О. Кістяківський з критиками правосвідомості у статті «На захист права», право поступається науковим істинам, моральній досконалості, релігійним святиням. Але духовна культура складається не лише з цінного змісту, значну її частину складають цінні формальні властивості людської діяльності. З цих формальних цін-

ностей найбільш розвиненою є право. Право є форма, яка дисциплінує людину з точки зору її життя в суспільстві. Право – це зовнішня свобода, яка є найкращою школою для внутрішньої, духовної свободи [4, с. 360].

Ще одною важливою властивістю правових норм у цьому зв'язку є їх спрямованість на здійснення. Б. О. Кістяківський раз по раз нагадує своїм читачам, що право є не лише сукупністю норм, але і життєвим явищем, що для того, щоб бути правом, воно має постійно здійснюватись в житті [4, с. 212]. Правові норми живуть не лише у свідомості членів суспільства, але в масі одиничних випадків, які є втіленням норм. У поєднанні духовної природи людини з її конкретним втіленням право найбільше нагадує Б. О. Кістяківському твори літератури та мистецтва [4, с. 218]. Отже, буття права (як і мистецтва) полягає в його втіленні. Така практична спрямованість відрізняє право від інших типів цінностей і норм.

У своїх поглядах на суспільство та його розвиток Б. О. Кістяківський виходив з власних філософських переконань і розроблених ним у низці праць методологічних принципів. Український філософ розрізняв два основні чинники в житті суспільства: необхідні причинні зв'язки і різноманітні (моральні, теоретичні, естетичні, технічні, правові та ін.) норми, якими керуються люди в суспільному житті. Норми, тобто еталони, зразки поведінки, загальнообов'язкові правила теоретичного мислення, практичної діяльності, художньої творчості ґрунтуються на відповідних цінностях. Норми є позачасовими і позাপросторовими. Вони не залежать від історичних умов, від того, як до них ставляться люди. Норми не створюються людьми, а відкриваються. Б. О. Кістяківський виділяв логічні, етичні, естетичні, релігійні, правові, технічні цінності та норми. Б. О. Кістяківський визнавав розвиток суспільства, історичний прогрес, який вбачав у поступовому здійсненні норм і цінностей. Проблеми, які пов'язані із здійсненням норм і цінностей в суспільстві, можуть стати цікавою темою для подальших досліджень. Ідеї, висловлені Б. О. Кістяківським, мають не лише істотну історичну цінність, вони лежать в підґрунті багатьох актуальних проблем сучасної соціальної філософії та соціальних наук.

Список використаних джерел

1. Аболіна Т. Г. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування / Т.Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова, В. А. Малахов – К. : Стило, 1997. – 243 с.
2. Депенчук Л. П. Богдан Кістяківський / Лариса Петрівна Депенчук. – К. : Основи, 1995. – 173 с.
3. Жукова Н. В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Н. В. Жукова – Львів, 2005. – 19 с.
4. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. И. Кистяковский ; [сост., примеч., указ. В. В. Сапова]. – С.-Пб. : РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
5. Рыскельдиева Л. Т. Деонтология в истории философии / Лора Турарбековна Рыскельдиева. – Симферополь : Таврия, 2004. – 384 с.
6. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Сюзен Хейман. – К. : Основні цінності, 2000. – 302 с.

Даценко В. С. Нормы социальной жизни в философской концепции Б. А. Кистяковского.

Предметом исследования статьи являются нормы в социальной жизни. Обнаружено, что Б. О. Кистяковский выделял моральные, теоретические, эстетические, технические, правовые и другие нормы, которыми руководствуются люди в общественной жизни. Установлено, что исторический прогресс Б. О. Кистяковский видел в постепенном осуществлении норм и ценностей.

Ключевые слова: нормы, ценности, идеалы, цели.

Datsenko V. S. Norms of social life in B. A. Kistjakovsky's philosophical concept.

The subject of the article is the norms in social life. It is found out that B. O. Kistiakivsky singled out moral, aesthetic, technical, juridical and other norms that people follow in their social life. It is ascertained that B. O. Kistiakivsky saw historical progress in gradual execution of norms and values.

Key words: norms, values, ideals, goals.